

ресурс]. – Режим доступа : http://newsradio.com.ua/rus/2014_02_11/Sociologi-vijasnilo-kakimi-vidjat-svoigoroda-zhiteli-ukrainskih-megapolisov/.

17. Тыхеева Ю.Ц. Человек в городском пространстве (философско-антропологическое обоснование урбанографии) : дисс. ... докт. филос. наук : спец. 09.00.13 / Ю.Ц. Тыхеева. – СПб., 2003. – 335 с.

18. Человек в большом городе. Социально-психологический анализ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=539626#1>.

19. Характеристика населения України [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://buklib.net/books/27297/>.

20. Хорев Б.С. Территориальная организация общества / Б.С. Хорев. – М. : Мысль, 1981. – 320 с.

21. Amazing Facts About Traffic and Traffic Jams [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mapon.com/en/blog/2014/10/20-amazing-facts-about-traffic-and-traffic-jams>.

22. Europe's largest cities. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.citymayors.com/features/euro_cities1.html.

23. Psychological Adaptation to Urbanization, Technology Reflected In Word Usage Over Last Two Centuries [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.psychologicalscience.org/index.php/news/releases/psychological-adaptation-changing-culture.html>.

24. Wirth L. Urbanism as a Way of Life / L. Wirth // The American Journal of Sociology. – Vol. 44. – No. 1. – The University of Chicago Press, 1938. – pp. 1–24.

УДК 37.011.32-53.5 «465.06/.09»:616.891.7:355.423.7

ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕЦИФІКИ СТРАХІВ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПЕРЕЖИТИХ БОЙОВИХ ДІЙ

Літвінова О.В., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології, педагогіки та філософії
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського
Коваленко Н.С., студентка V курсу
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті подано результати теоретичного вивчення проблеми емоційних порушень у дітей, які зазнали на собі вплив психотравматичних подій, зокрема стали свідками бойових дій. Проаналізовано результати пілотажного дослідження специфіки страхів молодших школярів-переселенців, порівняно з дітьми, які не мали безпосереднього досвіду переживання наслідків бойових дій. Подано основні напрями щодо психологічної допомоги дітям, котрі пережили бойові дії.

Ключові слова: молодший шкільний вік, адаптація, травматичні ситуації, бойові дії, емоційні порушення, страхи, стресові розлади, психологічна допомога.

В статье представлены результаты теоретического изучения проблем эмоциональных нарушений у детей, которые ощутили на себе влияние психотравмирующих событий, в частности стали свидетелями боевых действий. Проанализированы результаты пилотажного исследования специфики страхов младших школьников-переселенцев в сравнении с детьми, которые не пережили непосредственно опыт боевых действий. Представлены основные направления оказания психологической помощи детям, которые пережили боевые действия.

Ключевые слова: младший школьный возраст, адаптация, травмирующие ситуации, боевые действия, эмоциональные нарушения, страхи, стрессовые расстройства, психологическая помощь.

Litvinova O.V., Kovalenko N.S. SPECIFICS OF FEARS OF YOUNG SCHOOL CHILDREN AS RESULT OF HOSTILITIES AND THEIR RESEARCH

In article are presented the results of theoretical studying of emotional disturbances problems of children, who felt the impact of traumatic events, namely-witnessed of hostilities. Results of a Pilot Survey of the specifics of fears which younger schoolchildren have, displaced persons in compare with children, who not experienced direct combat actions, are analyzed. The main directions of psychological assistance for children who experienced the hostilities are presented.

Key words: younger schoolchildren, adaptation, traumatic situations, hostilities, emotional disorders, fears, stress disorders, psychological assistance.

Постановка проблеми. Ф.М. Достоевський в одному зі своїх творів поставив запитання: чи має право на існування світ, який побудований на сльозах дитини? І сам

відповів – «сльозинка ця не виправдає жоден прогрес, ні одну революцію. Жодну війну. Вона завжди переважить. Усього одна сльозинка...» [2, с. 1]. Діти і війна не суміс-

ні... На жаль, ситуація, яка склалась в Україні, є вкрай нестабільною з погляду економічних, політичних, соціальних питань, а що найголовніше – військовий конфлікт на сході нашої держави зачіпає кожну людину, а найбільш вразливими до цього стають діти. Соціально-психологічні проблеми дітей, які пережили той чи інший травматичний досвід, стають однією з центральних у сучасній психологічній науці.

Молодший шкільний вік сам по собі дуже «багатий» на емоціогенні чинники. У цей період розширюється соціальний простір і дитина займає в ньому нову нішу, отримуючи соціальний статус «школяра», а разом із ним – усю сукупність нових обов'язків і вимог. Психологи зазначають, що початок шкільного навчання – це перше серйозне випробування стійкості механізмів соціально-психологічної адаптації, тим більше що цей період є критичною фазою психофізіологічного розвитку.

На дітей, вимушено переселених із зони збройного конфлікту, окрім повсякденних труднощів, пов'язаних із віковими особливостями, адаптацією до нових умов шкільного навчання, обрушується шквал українських негативних факторів, зумовлених військовими діями, – це смерть близьких, картини загибелі інших людей і руйнувань, утрата житла, своїх іграшок, улюблених речей, тривале перебування в укриттях від обстрілів, голод і холод; соціальна ситуація міграції, пов'язана із загрозою для життя, пристосування до нових умов проживання (а часом вони є вельми несприятливими), адаптація в новому колективі та багато інших. Ситуація переживання прямої загрози життю завдає удару ще не зміцнілій дитячій психіці, передусім це відбивається в емоційній сфері через появу негативних емоційних станів, зокрема різноманітних страхів.

Доведено, що невиявлені дитячі страхи серйозно ускладнюють навчальну діяльність дитини, погіршують дитячо-батьківські взаємини, а також негативно позначаються на соціальній активності й взаєминах дитини з однолітками та дорослими (Л.С. Акопян, Л.А. Венгер, С.В. Гриднева, І.В. Дубровіна, О.І. Захаров, О.А. Карабанова, Г.М. Прихожан, А.С. Співаковська та ін.). Страх дезорганізує не тільки навчальну діяльність, він починає руйнувати особистісну структуру.

Отже, страхи є одним із чинників, що стримують успішний гармонійний розвиток особистості молодшого школяра. Страхи, породжені в дитинстві, зумовлюють розвиток особистісних проблем у більш старшому віці й негативно впливають на про-

фесійне й особистісне самовизначення. У зв'язку з цим стає актуальною проблема дослідження специфіки страхів дітей, котрі пережили наслідки бойових дій, і знаходження ефективних психокорекційних заходів щодо подолання негативного життєвого досвіду.

Ступінь розробленості проблеми. Проблема вивчення страхів не є новою в психологічній науці. Основні аспекти розгляду проблеми страхів були викладені в роботах зарубіжних авторів, таких як А. Адлер, К. Ізард, З. Фройд, А. Фройд, К. Хорні, Г. Саллівен, С. Холл і багато інших. У вітчизняній психології проблема страхів була розглянута в роботах Є.П. Ільїна, В.І. Гарбузова, О.І. Захарова, Г.М. Прихожан, Ю.В. Щербатих та ін. Водночас дослідження специфіки страхів молодших школярів, котрі пережили бойові дії, є мало розробленою темою.

Страх – це сильний негативний емоційний стан, що виникає в результаті уявної або реальної небезпеки. За описом К. Ізарда, страх супроводжується невпевненістю й поганими передчуттями. На його думку, переживання емоції страху винятково шкідливо для людини [4].

В емоційній палітрі молодших школярів страх посідає особливе місце. Так, у кожному віці спостерігаються нормативні страхи, які з'являються поступово, як результат розвитку інтелектуальної сфери, уяви тощо. За сприятливих обставин життя дитини такі страхи зникають, діти з них «вирастають». Але існують випадки, коли страхи накопичуються, наростають і заважають особистісному розвитку, створюють адаптаційні, невротичні проблеми тощо. Розуміння небезпеки, її усвідомлення формується в процесі життєвого досвіду й міжособистісних відносин, коли деякі байдужі для дитини подразники поступово набувають характер загрозливих впливів. Зазвичай у цих випадках говорять про появу травматичного досвіду (переляк, біль, хвороба, конфлікти, невдачі, поразки тощо) [3].

Згідно з даними, отриманими Л.С. Акопян, у молодших школярів у групі негативних емоційних станів домінують страх, образа і гнів. Вона також зазначає, що страхи сучасних молодших школярів зазнали змін, порівняно зі страхами дітей часів «доперебудови». Зокрема, провідний у цьому віці страх «бути не тим» поступився місцем страху смерті. Змінився й характер пережитих дітьми соціальних і техногенних страхів (війни, терористів, вибухів), як зумовлених, так і індукованих [1, с. 44].

О.Є. Хухлаєвим і Т.М. Счастною було досліджено психологічні особливості змісту страху в дітей вимушених мігрантів і дітей –

біженців. З'ясовано, що особливості змісту страхів у дітей біженців зумовлені культурно-історичними традиціями (міфологічні страхи); віковий страх смерті оснований на уявленні про можливість померти й залежить від особливостей культурних традицій; у свідомості дітей виявлено «страх бути знищеним», який відбивається в поведінці через тривогу, часто виявляється в будь-якій діяльності, передусім у спонтанних іграх, що використовують мотив убивства [8, с. 227–253].

О.І. Захаров у загальному вигляді умовно ділить страх на особистісний і ситуативний. Особистісно зумовлений страх визначається характером людини (наприклад, підвищена підозрілість), здатний з'являтися в новій обстановці або під час контактів із незнайомими людьми. Ситуативний страх у дорослої людини або дитини виникає в незвичайній, у край небезпечній або шокуючій для неї ситуації (стихійне лихо, напад собаки тощо). Часто ситуативний страх з'являється внаслідок психічного зараження панікою в групі людей, тривожних передчуттів з боку членів сім'ї, важких випробувань, конфліктів і життєвих невдач. Обидва види страхів змішуються, доповнюючи один одне [3, с. 7].

Щодо дітей, які пережили травматичний досвід бойових дій, то тут, як уважає Н.В. Тарабріна, основними травматичними ситуаціями є безпосередня загроза життю й здоров'ю дитини та її близьких, смерть близьких, фізичні травми дитини [10, с. 61].

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні проблеми емоційних порушень у дітей, які пережили бойові дії; в аналізі емпіричних даних щодо специфіки страхів у дітей молодшого шкільного віку, які пережили наслідки бойових дій.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо більш докладно травматичні для дітей ситуації, пов'язані із проведенням бойових дій.

1. **Переміщення (переселення) і розлучення з батьками.**

Проведення бойових дій змушує людей залишати рідні домівки в пошуках більш безпечного місця, так люди стають біженцями або вимушено переміщеними (переселеними) особами. Діти в такій ситуації часто бувають розлучені зі своїми батьками з різних причин (батько – військовослужбовець; загибель батьків унаслідок бойових дій або батько чи мати залишається на окупованій території, а сім'я переїздить у безпечне місце). За таких обставин дітям нерідко доводиться брати на себе обов'язки дорослих у дуже ранньому віці. Усе це

сприяє виникненню в дітей-біженців різного роду страхів, зокрема тих страхів, які викликані стресами, пережитими в екстремальній ситуації вимушеної міграції, що часто призводить до виникнення посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР) [5; 6].

Переміщення (переселення), хай воно й на краще, у багатьох випадках не є сприятливим для дитини. Руйнується звичний уклад сімейного життя, знищуючи в житті дитини перші емоційні зв'язки з членами сім'ї. Причому найбільше діти страждають від відсутності (втраті) матері, ніж батька [10].

Утрата особистістю зв'язку зі своєю місцевістю, позбавлення водночас підтримки окремих людей і соціальних інститутів призводить до того, що в дитини формується відчуття страху, відчуття незахищеності, злоби, тривоги й депресії. Л.Ю. Овчаренко зазначає, що «діти біженців поряд із батьками завжди гостро переживають дезінтеграцію з колишньою, рідною для них громадою. А процес формування нової громади в «країні втечі» й адаптація до неї дається їм у край тяжко, як і долучення до нової культури» [5, с. 60].

Люди, котрі були вимушені покинути свої домівки внаслідок бойових дій на сході України та ситуації в Криму, не перемістились у нове культурне середовище, вони залишились громадянами своєї держави, але втрата соціальних зв'язків, неоднозначне ставлення місцевого населення, неможливість задовольнити іноді навіть базові потреби створюють низку емоційних порушень як у дітей, так і в їхніх батьків.

2. **Дитина стала свідком смерті або руйнувань.**

Сучасними дослідниками встановлено, що коли будь-яка людина, а особливо дитина, стикається зі смертю, то вона постає перед нею з двох боків: перший – свідок смерті близького, а по-друге, усвідомлення того, що й вона сама також смертна. Ситуації, коли дитина стає свідком заподіяння шкоди родичу або близькій людині, є найбільш травматичними для дітей. До таких фактів, як безпосередня загроза близьким і здоров'ю дитини, приєднується відчуття своєї безпорадності [9, с. 63–64].

3. **Тяжка фізична травма та/або голод через бойові дії.**

Наслідки бойових дій у багатьох випадках є дуже небезпечними для тяжко поранених дітей. Ампутація кінцівок, утрата зору, голод і хвороби протягом тривалого періоду чинять руйнівний вплив на психіку дітей, які переживають цей досвід. Додатковим негативним чинником для емоційно-

го стану страху дитини є її перебування в емоційно напруженій, невизначеній ситуації очікування нападу. До того ж емоційне напруження в дітей можуть викликати й несприятливі умови проживання та навчання.

Вищеозначені травматичні стресові ситуації можуть негативно вплинути на стан здоров'я дітей. Нерідко вони викликають серйозні наслідки на довгі роки, у дитини може зафіксуватися в пам'яті картина події. Вона знову й знову буде уявляти найстрашніші моменти пережитого (наприклад, знівечених, поранених людей), що сприятиме формуванню невротичних (патологічних) страхів.

О.І. Захаров указує на такі ознаки патологічного страху, як крайні, драматичні форми його вираження (жах, емоційний шок, потрясіння), або ж затяжне, нав'язливе, важкозворотне протікання, мимовільність, тобто повна відсутність контролю з

боку свідомості, як і несприятливий вплив на характер, міжособистісні стосунки і пристосування людини до соціальної дійсності [3, с. 11].

Діти, котрі зазнали наслідки бойових дій, висловлюють свої переживання через безліч видів поведінкових моделей і емоційних реакцій. У дітей молодшого шкільного віку, як правило, спостерігається страх і тривога, виникають головні болі, нічний енурез, кошмарні сновидіння, розлади концентрації уваги на уроках, відсутність інтересу до навчання, емоційне збіднення, іноді демонстративне поведіння, замкнутість, жорстоке ставлення до однолітків, агресивність, повторювані ігри на тему трагічних подій [7].

Для досягнення мети дослідження нами було проведено пілотажний експеримент, вибірку якого становили учні 1 класу (ЕГ № 1) Миколаївської ЗОШ № 13 у кількості 15 дітей (дівчаток – 3, хлопчиків – 12) і дітей вимушено переселених осіб (ЕГ № 2) – 15 дітей (дівчаток – 8, хлопчиків – 7). Вік дітей обох досліджуваних груп – 6–7 років.

З метою дослідження дитячих страхів у ЕГ № 1 і ЕГ № 2 було проведено методичку «Страхи в будиночках» (див. таблицю 1).

Отримані дані, що відображають зміст виявлених дитячих страхів, подано на рисунку 1.

Загалом сьогодні в дітей із ЕГ № 2 більш насичене страхами, ніж у дітей ЕГ № 1. У дітей цієї групи переважають емоційні форми страху, зумовлені інстинктом самозбереження (страх смерті, страх заподіяння фізичної шкоди, страх кошмарних снів). Також виявлено високий рівень змішаних страхів (тварин і казкових персонажів). Ця категорія дітей характеризується підвищеною тривожністю, плаксивістю, обережністю, страхом залишатися на самоті або, навпаки, надмірною замкнутістю.

Ми згрупували показники змісту страхів для обох груп за видами дитячих страхів (див. рисунок 2).

Як видно, у досліджуваних дітей із обох груп домінуючими страхами є страхи смерті (ЕГ №1 – 93%; ЕГ № 2 – 100%). Варто зазначити, що страх смерті є специфічним для цього віку (О.І. Захаров), у зв'язку зі змінами в дитячій

Таблиця 1
Кількісний склад ЕГ № 1 і ЕГ № 2 за віковими нормами страхів

Стать	ЕГ № 1		ЕГ № 2	
	>n	n	>n	n
Дівчатка	–	3	4	4
Хлопчики	7	5	6	1

Рис. 1. Показники змісту страхів в ЕГ № 1 і ЕГ № 2 за методикою «Страхи в будиночках» (М.О. Панфілової)

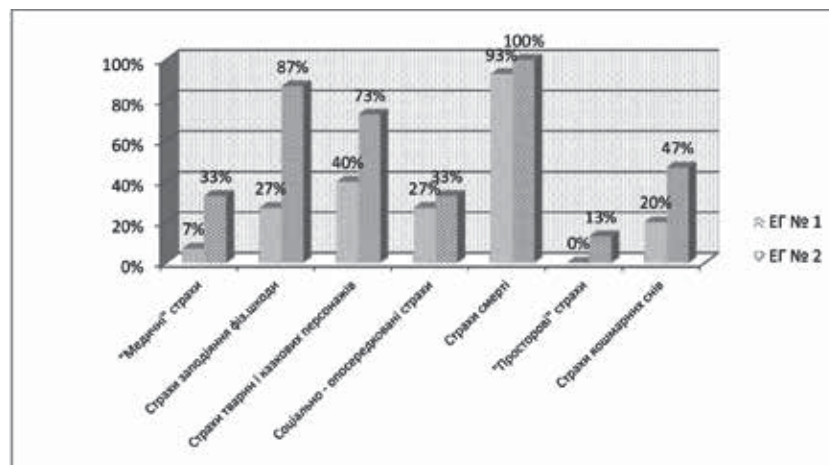

Рис. 2 Показники рівнів виявлених видів дитячих страхів в ЕГ № 1 і ЕГ № 2

картині світу, що полягають в усвідомленні смерті як кінцевості життя. Страх смерті тісно пов'язаний зі страхами заподіяння фізичної шкоди, страхами тварин і казкових персонажів.

Причини виникнення страху смерті пов'язані з характером побоювань, які нагадують про неї й певним чином сфокусовані інстинктом самозбереження. Тобто, страх смерті в дітей ЕГ № 2, зумовлений перебуванням у зоні бойових дій, побаченими сценами збройного конфлікту (військова техніка, озброєні люди, стрілянина, насилля, тривале перебування у сховищах, поранені люди) і вимушеною міграцією, у зв'язку із загрозою життю. Діти бояться як своєї смерті, так і смерті батьків. Утрата батьків для дитини означає залишитися самотньою, незахищеною й безпорадною у світі.

У дітей ЕГ № 1 теж спостерігається високій рівень страху смерті (93%). Як уже було зазначено, цей вид страху є специфічним для цього віку. Проте можна припустити, що підвищений рівень страху смерті в цій групі дітей зумовлений негативним зовнішнім впливом: війна не локалізована лише в зоні проведення АТО, вона «проникає» в домівки кожної родини різними шляхами, найперше – через засоби масової інформації (загиблі, бойові дії, насилля, розповідь очевидців). Також ми з'ясували, що в деяких дітей ЕГ № 1 батьки або близькі родичі – військовослужбовці в зоні проведення АТО, діти бояться, що з ними «може щось статися». На формування цього виду страху впливає й напружений психічний стан дорослих; безпосереднє спілкування з дітьми-переселенцями.

У дітей ЕГ № 2 виявлено високі рівні страхів заподіяння фізичної шкоди – 87% (страх війни, пожежі, стихій, нападу, несподіваних гучних звуків, захворювань), тварин і казкових персонажів – 73%. Це можна пояснити тим, що всі ці страхи мотивовані загрозою для життя, якщо не прямою, то пов'язаною зі смертю батьків, появою в темряві та снах чудовиськ. Напад з боку будь-кого (у тому числі тварин), так само як і хвороба, можуть обернутися нещастям, каліцтвом, смертю. Те саме стосується й страхів стихії, пожежі й війни – вони становлять безпосередню загрозу для життя.

На четвертому місці за вираженістю страхів у ЕГ № 2 знаходяться страхи кошмарних снів – 47%. Ми вважаємо, що цей вид страху зумовлений відчуттям страху (жаху), пережитого в минулому (емоційний слід, що залишається в пам'яті дотепер). Деякі з досліджуваних нами дітей бояться залишатися на самоті, у темряві, мають проблеми із

засинанням; діти скаржаться на кошмарні сни («На мене напало чудовисько, і я з ним борюся. Воно мене поранило, але я його потім застрелив» тощо).

Для корекції страхів можна рекомендувати методику «Знищення страху» [6, с. 107–112]. Призначення методики – редукація страхів, запобігання та подолання фобобії (тобто страху виникнення страху – типовий наслідок гострого стресу; багато дітей, які пережили надзвичайні ситуації, не засинають із побоювання, що уві сні прийде страх). Методика ефективна в роботі з дітьми, починаючи з 5–6-річного віку. Форма проведення – індивідуальна або групова. Під час роботи з групою ефект посилюється завдяки взаємному емоційному зараженню. Проведення методики включає п'ять етапів:

I етап – бесіда з дитиною про те, чи буває їй страшно, якщо так, то чого саме вона боїться, чи не заважає їй що-небудь спати тощо. З боку психолога не повинно здійснюватися ніякого тиску, щоб уникнути появи наведених страхів; бесіда ведеться у вільному невимушеному тоні.

II етап – обговорення того, як можна зобразити страх, і подальше створення самого зображення.

III етап – знищення малюнка. Насамперед потрібно отримати від дитини визнання того, що на малюнку дійсно зображений її страх (або страх ігрового персонажа), отже, тепер цей страх не всередині (у голові, або в серці, або в грудях), а зовні. А раз він тут, зовні, то тепер його легко прогнати, знищити: для цього досить розірвати малюнок. Дитині пропонують виконати це.

Тоді, коли дитина розриває малюнок, психолог на високому рівні емоційності проводить непряме навіювання: «Ось так, рви на дрібні шматочки, щоб нічого не залишилося! Щоб страх зовсім пішов і ніколи більше не повертався. Рви ще дрібніше, щоб усі страхи самі тебе злякалися й утекли. Так, ось так! Щоб не залишилося зовсім ніякого страху!» тощо. Потім обривки викидаються.

IV етап – раціональне пояснення дитині сенсу показаного прийому. Дитині пояснюють, що тепер вона знає, як проганяти страх. Якщо тепер їй раптом знову стане страшно, вона не буде боятися, а просто намалює свій страх і прожене його так, як вона зробила це щойно. Для цього навіть не обов'язково насправді малювати й рвати малюнок, достатньо тільки уявити собі, як ти це робиш.

V етап – релаксація, супроводжувана навіюванням (воно проводиться в дрімотному стані залежно від індивідуальних особли-

востей дитини та її ставлення до ситуації). Навіювання включає дві основні теми:

1) страх подоланий і більше не повернеться; тепер дитина буде спокійно спати, нічого не буде боятися;

2) дитина знає, що робити, якщо їй раптом знову стане страшно: вона легко зможе прогнати страх, намалювавши його й розірвавши малюнок або тільки уявивши собі, як вона це робить.

Обидві теми повторюються кілька разів у різних варіаціях. Не потрібно боятися того, що вони суперечать один одному. Ця суперечність дітьми не помічається. Указати на можливість повернення страху необхідно, бо інакше перша ж поява цього почуття знімає ефект корекційної роботи.

Висновки. Для дітей молодшого шкільного віку, які пережили наслідки бойових дій, специфічною є наявність високого рівня страхів, мотивованих загрозою для життя (страхи смерті, заподіяння фізичної шкоди, страхи тварин і казкових персонажів, страхи кошмарних снів), що свідчить про неблагополуччя в розвитку особистості, такі діти становлять «групу ризику».

З метою подолання негативних наслідків у дітей подальша робота повинна проводитися в трьох напрямках: із дитиною (психологічна корекція емоційного стану й високого рівня страхів), із батьками та вчителями (психологічне консультування, психоедукація – роз'яснення особливостей емоційного стану дитини, вироблення необхідних рекомендацій).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акопян Л.С. Психология эмоциональных состояний и их регуляция у детей младшего школьного возраста (на материале детских страхов) : автореф. дисс. ... докт. психол. наук / Л.С. Акопян. – Самара, 2011. – 52 с.
2. Алексиевич С.А. Последние свидетели. Соло для детского голоса / С.А. Алексиевич. – М. : Время, 2014. – 337 с.
3. Захаров А.И. Дневные и ночные страхи у детей / А.И. Захаров. – СПб. : СОЮЗ, 2000. – 448 с.
4. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард. – СПб. : Питер, 1999. – 464 с.
5. Овчаренко Л.Ю. Система психологической помощи детям беженцев / Л.Ю. Овчаренко // Системная психология и социология. – 2014. – С. 54–64.
6. Венгер Л.А. Психологическая помощь детям и подросткам после Бесланской трагедии / Л.А. Венгер, Е.И. Морозова. – Владимир : Транзит-ИКС, 2009. – 150 с.
7. Сборник материалов по профилактике и психотерапии посттравматического стрессового расстройства у детей: ПАДАП / под ред. О.В. Залесской и др. – К. : ПАДАП, 2014. – 122 с.
8. Счастливая Т.М. Содержание страхов у детей вынужденных мигрантов (на материале исследования детей-беженцев 7–10 лет) / Т.М. Счастливая, О.Е. Хухлаев // Развитие личности. – 2002. – № 1. – С. 227–254.
9. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса / Н.В. Тарабрина. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.
10. Фрейд А. Война и дети / А. Фрейд, Д. Берлингем // Развитие личности. – 2004. – № 3. – С. 184–208.